

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ ҐЕНДЕРНИХ СТЕРЕОТИПІВ У ДИТЯЧІЙ ЛІТЕРАТУРІ (на матеріалі збірки казок В. Шевчука «Панна квітів»)

Анотація.

У роботі розглянуто проблему відображення ґендерних стереотипів у дитячій літературі. З'ясовано зміст поняття «фемінність» та «маскулінність». Виокремлено групи стереотипів та їх негативні ефекти. Визначено стратегії вербалізації ґендерних стереотипів на матеріалі збірки казок В. Шевчука «Панна квітів».

Ключові слова: казка, ґендер, ґендерні стереотипи, фемінність і маскулінність, дитяча література.

Останнім часом активізувалася увага письменників і літературознавців до дитячої літератури. Адже дитяча література є скарбницею культури, постачальником реальних знань і сильних емоційних вражень, джерелом ознайомлення з незвичним, фантастичним, вигаданим. Саме вона виступає основним засобом для мандрівок у чарівний світ. Стара і сучасна, вітчизняна та зарубіжна є важливим складником дитячої субкультури, її уособленням і натхненником. Крім того у творах дитячої літератури вербалізуються ґендерні стереотипи, які мають неабиякий вплив на подальший розвиток особистості.

За твердженням А. Мішель ґендерні стереотипи — не що інше, як відверті сексистські стереотипи, які активно засвоюються дітьми як під час читання художніх творів, так і загалом під час навчання. «Оскільки ця освітня дихотомія рівносильна відмові молодих людей кожної статі в доступі до однакових практичних робіт» [7, с. 21], то цілком виправданою є особлива увага до відображення ґендерних стереотипів у дитячій літературі. Для аналізу рівня вербалізації ґендерних стереотипів у творах дитячої літератури ми обрали казки Валерія Шевчука «Панна квітів».

Метою статті є: розкрити поняття «ґендер», «ґендерний стереотип»; з'ясувати зміст поняття «фемінність» і «маскулінність»; визначити стратегії вербалізації ґендерних стереотипів на матеріалі збірки казок В. Шевчука «Панна квітів».

Проблеми ґендерної ідентифікації, організації ґендерного виховання порушуються в базовій літературі з ґендерології: праці Л. Булатової, Є. Герасимової, Н. Дерій, Є. Здравомислової, К. Корсака, В. Кравця, О. Кривошия, О. Луценко, С. Матюшкової, Л. Смоляр, В. Суковатої, Н. Тро-

ян, Л. Харченко, С. Павличко, Т. Гундорової, В. Агеевої, Н. Зборовської, І. Дробот та ін. Гендерні аспекти соціалізації активно розробляються в аналітиці В. Гайдено, Т. Говорун, Т. Голованової, О. Кікінежді, О. Кізь, О. Плахотник та ін.

Книги є одним із значущих агентів ранньої соціалізації, у процесі якої формується гендерна ідентичність. Тому текст та ілюстрації в дитячій літературі дають дітям уявлення про відмінності між статями у схемі культурного визначення статі, прийнятого в суспільстві, і зазвичай містять велику кількість гендерних стереотипів.

Важливим для аналізу літератури як інституту соціалізації є поняття «гендерне маркування». Його важливість пояснюється тим, що діти, спостерігаючи, з якою частотою певні дії здійснюють чоловіки і жінки, з більшою ймовірністю імітуватимуть ту поведінку, яку вважатимуть властивою людям одного з ними гендеру [6, с. 168]. Часто гендерне маркування використовують у сфері так званого опредметнення гендерних стереотипів. Тобто певні предмети відносять суто до жіночих або чоловічих. Наприклад, суто жіночими предметами можна назвати кухонне приладдя, а чоловічими – будівельні інструменти. Окрім того, гендерно маркованою можна назвати поведінку, яку, власне, повторюють діти в процесі соціалізації. Так, якщо дівчатка у казках чи творах дитячої літератури запрограмовані на пасивне чекання принца або на безупинне прибирання в домі та готування їжі – дівчинка в реальному житті може сприйняти таку поведінку як єдино правильну для її статі. У хлопчиків же фіксація уваги може відбуватись, наприклад, на «чоловічих» професіях, типі «чоловічого» спілкування і т.д. Що саме запам'ятає маленький читач, як зреагує на це і засвоїть як певні власні гендерні характеристики, залежить найбільшою мірою від автора. Проте не потрібно забувати і про вплив на аналіз твору батьків, педагогів, оточуючого середовища.

Саме засвоєння гендерних характеристик дитиною спричинює подальший розвиток проблеми вербалізації гендерних стереотипів у дитячій літературі. Адже самі по собі гендерні стереотипи не є проблемою, бо процес соціалізації дитини передбачає засвоєння уже готових типів поведінки, які передаються не лише у спілкуванні, але й за допомогою літератури. Як наслідок, маємо три важливі категорії у гендерному дискурсі: «маскулінність», «фемінність», «андрогінність».

І. С. Кон виділяє три значення понять «маскулінності» і «фемінності». Перше значення — категорія, що включає опис сукупності поведінкових і психічних рис і властивостей, об'єктивно властивим представникам двох статей. Другим виступає категорія, елемент символічної культури, сукупність соціальних подань і установок, приписуваних чоловікам або жінкам. У якості третьої пропонується система приписань, що стосується проявів

мужності й жіночності, нормативні еталони [4]. Тобто маскуліність характерна для чоловічої статі, а фемінність – для жіночої. Андрогінність же передбачає поєднання найкращих рис як жіночих, так і чоловічих задля успішної життєдіяльності у сучасному суспільстві.

Поглиблене осмислення окресленої проблематики потребує ґрунтовної термінологічної системи, що може бути змодельована на підставі різних джерел. Так, гендер — поняття полісемантичне: його тлумачать як соціальну стать (сукупність поведінкових норм та позицій, що асоціюються з особами жіночої або чоловічої статі); як вимір соціальних відносин, усталених у певній культурі; як процес конструювання чоловічого або жіночого суб'єкта; як систему, оскільки гендер — соціально сконструйована нерівність за ознакою статі [1]. Психолог Ш. Берн тлумачить гендер як соціально-біологічну характеристику, за допомогою якої люди дають визначення поняттям «чоловік» і «жінка» [2].

Важливим для розуміння гендеру є поняття гендерних ролей — один із видів соціальних ролей, набір очікуваних зразків поведінки (гендерних норм) чоловіків і жінок [9].

У контексті наукового пошуку варто докладніше з'ясувати поняття стереотипу, що трактують як спрощений, схематизований, звичний канон думки, зразок поведінки. Стереотип слугує реальним засобом відтворення певного типу гендерних взаємин, оскільки на мовленнєвому, ментальному і поведінковому рівні фіксує «очікування» соціуму й нормативну відповідь індивідів.

Гендерний стереотип — це один із видів соціальних стереотипів, що заснований на уявленнях про маскуліне і фемінне та їхній ієрархії, які прийняті в суспільстві. Як зазначає Л. Шпанер, часто гендерні стереотипи вирізняються сексизмом щодо жінок [11, с. 159]. Ґрунтується сексизм на традиційних гендерних стереотипах, що поляризують та ієрархізують поняття чоловічого та жіночого в культурі, формуючи патріархальну гендерну систему.

Гендерні стереотипи є невід'ємними атрибутами повсякденного мислення, самоусвідомлення та взаємодії індивідів у соціальному просторі. Варто зазначити, що вони також є важливою складовою і базою соціалізації, адже за умов відсутності усталених уявлень людині довелося б пізнавати всі речі заново, що в принципі неможливо за умов сьогоденного суспільного устрою – інформаційного суспільства.

Існують різні теорії стосовно формування гендерних стереотипів. Але зважаючи на тематику нашої роботи доречним є поділ гендерних стереотипів з огляду на їх суть і період функціонування в мові. Тому можна поділити їх на традиційні, нові та актуалізовані.

Традиційні стереотипи мають давню історію вживання і транслюють вікові уявлення народу про характер і призначення чоловіка та жінки у соціумі. Вони формувалися протягом століть, закріплювалися у свідомості не одного покоління мовців і зараз продовжують впливати на світосприйняття сучасників (наприклад, жінка-берегиня домашнього вогнища, чоловік-годувальник сім'ї, номінативи «сильна стать», «слабка стать» тощо).

Нові стереотипи з'явилися в мові відносно недавно, під впливом мінливих умов суспільного розвитку, і спираються на сьогоденні реалії життя та нову предметність (наприклад, стереотипи відносно пристрасті жінок до покупок, до фанатичної погоні за модою тощо). Зберігаючи частку традиційних стереотипів, вони формують нові, більш сучасні уявлення про «жіноче» та «чоловіче».

Актуалізованими називаємо традиційні стереотипні найменування, синхронізовані у сучасний дискурс з урахуванням нових семантичних характеристик (партнерські стосунки між чоловіками та жінками, лексичні пари самка-самець, принц-принцеса та ін.) [8, с. 69].

Актуальними для процесу гендерної ідентифікації дітей вважаємо казки В. Шевчука, вміщені у книзі «Панна квітів», яка вийшла друком у видавництві «Веселка» ще у 1990 р. Вона має підзаголовок «Казки моїх дочок», адже присвячена Мирославі та Юліані. Вони брали також активну участь у творенні цікавих та захоплюючих історій збірки.

Аналізовані твори характеризуються особливими типами літературної міфотворчості — реміфологізації та оприявлення власне авторських міфів (неоміфів), якими дедалі частіше послуговується модерне та постмодерне письменство задля створення певної інваріантної моделі на основі використання архаїчної, давньоукраїнської символіки [5, с. 81].

Міфопоетичні мотиви та образи у збірці казок В. Шевчука «Панна квітів» сягають джерел фольклорної фантастики та барокового письменства. З-поміж наскрізних персонажів збірки можна виокремити такі природні антропоніми: Місяць, Зіронець, Поле, Чорний Птах, Світ, Панна квітів, Мати трави, Мати дерев, Мати квітів, Муха Павук, Метелик.

За словами В. Кизилової, «складовою казкових сюжетів В. Шевчука є абсолютно прозорі й філософські далекосяжні виходи на реальний людський побут і цілком реальні його конфлікти, в авторському поводженні з якими домінує гра» [3, с. 52]. Тому «Панна квітів» — чудовий зразок відображення фольклорних традицій в літературній казці, яка крім формування соціокультурної, етнологічної компетенції цікава з точки зору відображення гендерних стереотипів у тексті, адже абсолютна більшість образів у цій збірці є жіночими.

Персонажі В. Шевчука цікаві, багатогранні та нестереотипні. Є зразки як фемінних, так і маскулінних героїв. Цікавим з точки зору гендерного аналізу є тато у казці «Золотий стіл», який, виконуючи стереотипну для багатьох жіночу роль, розповідає казку своїй доньці. І поводить зовсім не по-батьківському суворо, а навпаки: «Вечорами вони разом сумували за мамою, а коли сумуєш, то звісно, що потрібно: розважитися». Ось так і розважались вони казками про хлопчика, Вовка, Зірочку та Золотий стіл. Хлопчик і Вовк — теж чоловічі персонажі у творі, проте не зовсім традиційні у своїй «чоловічій» поведінці. Хлопчик — слухняний та мрійливий, який дуже любив ласувати солодощами і заради цього чемно виконував вказівки Зірочки, щоб дійти до Золотого стола повного ласощів. Він — не типовий представник хлопців-розбишак із сусіднього двору, а людина, яка йде до своєї мрії. Коли дівчинка після казки заснула, їй сниться сон, в якому вже вона прямує до звершення власного бажання — втекти від Вовка. Можна пропонувати безліч теорій з точки зору психоаналізу, що ж означає бажання втекти від шоколадного Вовка, який хотів стати справжнім вовком, але головне для дівчинки у казці — не ляльки, не гарні рожеві платтячка, не кришталеві туфельки, як у Попелюшки, і зовсім не новомодні набори дитячої косметики. Вона хоче втекти від Вовка — хоче позбавитись власного страху. Це бажання не можна віднести конкретно до певних нормативних еталонів жіночності або мужності, тому вважаємо це одним із прикладів андрогінних рис.

С. Бем назвала андрогінність «не протиставленням жіночості та мужності, а їхньою інтеграцією, їхньою двоєдиністю» [12]. В. Шевчук влучно поєднував у жіночих образах не лише певні стандартизовані уявлення про дівчат, але в його казках вони були самостійні, незалежні та дозволяли собі мріяти.

Відомо, що читаючи, діти засвоюють певні патерни поведінки та гендерні стереотипи. Звісно, що не всі вони є позитивними у становленні особистості та процесі соціалізації. Деякі із них можуть мати як негативний, так і взагалі деструктивний вияв.

Так, гендерні стереотипи в суспільстві функціонують як стандартизовані уявлення щодо моделей поведінки і рис характеру, які відповідають поняттям «чоловіче» та «жіноче». Така категоричність може зашкодити розвитку нових явищ, які з'являються в суспільстві. В. Шевчук використовує у своїх казках і необачні висловлювання, котрі можуть фіксуватись у пам'яті дітей як норма, хоча насправді не обов'язково повинна нею бути: «...в світі немає жодної гарної й доброї жінки, яку б не хвилювали квіти». Зустрічаються зразки ідеального зовнішнього вигляду дівчаток: «...найкрасивіша в світі дівчинка, коси в якій були заплетені і спускалися аж до землі. Голівку їй прикрашав вінок із квітів, що пахли так, як пахне вода, якою вмивається сонце,

і від того вінка на груди і спину, наче барвисті струмки, стікали стрічки. Була на дівчині чудово вишита сорочка і барвиста плахточка, а на ногах лискучі й новенькі червоні чобітки» [10].

Крім того, відтворення ґендерних стереотипів у незмінному вигляді може здійснюватися протягом тривалого часу у різних індивідів та спільнот. А така ситуація призводить до уповільнення прогресивних перетворень в соціумі, які так чи інакше торкаються життєтворчості обох ґендерів та їхньої взаємодії. В. Шевчук з оптимізмом та веселістю ставиться до стандартизованої поведінки деяких представників соціуму, втілюючи їх в образах двох мурашок у казці «Панна квітів»: «Двоє мурашок, Вунько та Мунько, побачили дівчинку і полізли її вкусити. Тоді вона наставила їм пальця, і мурашки одночасно вкусили його, гадаючи, що завдали смертельного болю. Але Зеленоочка тільки засміялася, бо стало їй лоскитно, а два ображені мурашині воїни полізли назад у мурашник розказувати про свої подвиги» [10].

Наявність ґендерного стереотипу стосовно того, що є публічною та приватною сферою призводить до замовчування антисоціальних, протиправних дій. У казці «Чотири сестри» дівчата, «всі чотири красуні», борються з Чорним Птахом, псевдодругом Білокосі, який стверджує: «Красивий той, хто сильний у світі, а сильний той, хто має владу» [10]. Дівчата не злякались перешкод, хоча й були лише тендітними дівчатками, а мужньо відстоювали свої права та правду. У казці «Дівчинка, котра шукала маму» також яскраво зображено почуття власної гідності та свободи від протиправних дій: «Хай там що, не повернуся я до жінки, яка мене ображає і б'є. Не бажаю, щоб мене ображали і били!» [10].

Також соціальні очікування відносно певної статі, формують у жінок і чоловіків соціально схвалюваний стиль поведінки. Так, дівчинка, яка шукала маму в однойменній казці В. Шевчука, впевнено заявляла, що «справжня мама повинна бути не така, справжній мамі чого б ото вічно смутитися, справжній мамі чому б не сміятися до своєї дитини», тим самим стверджуючи саме той тип поведінки, котрий повинен був бути у її матері.

В. Шевчук зобразив у своїх позитивних героях саме ті риси, які варті наслідування, і висміював або ж засуджував те, що наслідувати не варто. Цікавим для дитячих роздумів є розмова дівчинки, яка шукала маму із королевою Веселості: «До речі, що це ти там тулиш до себе? — Це моя лялька Галя, — сказала дівчинка, — Це моя подружка, і ми з нею разом блукаємо. — Фу, яка нечупара! — сказала королева, — Викинь її. Знайдеш собі тут кращих подружок. Ми всі тут старих подруг покидали й понаходили нових, правда, дівчата?» [10]

Отже, збірку казок В. Шевчука «Панна квітів» можна назвати казками для дівчаток і про дівчаток, адже саме вони стали натхненниками і співавторами книги. Це не могло не відобразитися у тексті у вигляді здебільшого жіночих персонажів. Проте, герої В. Шевчука — самобутні, свідомі, позбавлені стереотипів особистості, або ж ті, хто знаходиться на шляху до формування цілеспрямованої загальнорозвиненої особистості, яку в рамках гендерного дискурсу можна цілком назвати андрогінною. Тобто такою, що поєднує в собі найкращі фемінні та маскуліні риси, які, на нашу думку, є важливим аспектом для ефективної життєдіяльності, життєтворчості в сучасному соціумі.

Література

20. Агеєва В. Основи теорії гендеру : навч. посіб. [Електронний ресурс] / В. Агеєва, Л. Кобилянська, М. Скорик. — К. : «К. І. С.», 2004. — 536 с. — Режим доступу : www.ukraine2015.org.ua/img/library/o_t_gendera_maket.pdf
21. Берн Ш. Гендерная психология [Електронний ресурс] / Ш. Берн. — СПб. : Прайм-Еврознак, 2001. — Режим доступу : http://www.koob.ru/books/the_social_psychology_of_gender
22. Кизилова В. Філософсько-притчева модальність казок Валерія Шевчука (на матеріалі збірки «Панна квітів») / В. Кизилова // Мандрівець. — 2012. — № 1. — С. 51–55.
23. Кон И. С. Психология ранней юности / И. С. Кон. — М. : Просвещение, 1989. — 225 с.
24. Косарева Г. С. Міфотворчість у малій прозі Валерія Шевчука та Галини Пагутяк / Г. С. Косарева // «У тридев'ятому царстві» : феномен казки в літературі, фольклорі і медіа : зб. матер. Міжнар. наук. конф. (25–26 вересня 2014 р.). — Бердянськ, 2014. — С. 80–82.
25. Курдибаха О. Гендерні особливості становлення підлітків у процесі соціалізації / О. Курдибаха // Проблеми сучасної психології. — 2014. — Вип. 25. — С. 166–174.
26. Мишель А. Долой стереотипы! Преодолеть сексизм в школьных учениках / А. Мишель. — Париж : ЮНЕСКО. — 1991. — 167 с.
27. Слінчук В. В. Соціальна типізація гендерних стереотипів у мові ЗМІ / В. В. Слінчук // Наукові записки Інституту журналістики. — 2004. — Т. 17. — С. 67–74.
28. Словарь гендерных терминов / [под ред. А. А. Денисовой] ; Региональная общественная организация «Восток-Запад : Женские Инновационные Проекты». — М. : Информация XXI век, 2002. — 256 с.
29. Шевчук В. Панна квітів : Казки моїх дочок / В. Шевчук. — К. : Веселка, 1990 — 123 с.

30. Шпанер Л. Образ жінки у телерекламі: погляд психолога [Електронний ресурс] / Л. Шпанер // Український жіночий рух : здобутки і проблеми. — 2002. — Вип. 1. — С. 152–161. — Режим доступу : www.mediakrytyka.info/?view=77
31. Bem S. Sex role adaptability — one consequence of psychological androgyny [Електронний ресурс] / S. Bem // J. of Pers. and Soc. Psychol. — 1975. — № 31. — P. 634–643. — Режим доступу : <http://psych.cornell.edu/sites/default/files/Sex%20role%20adaptability.pdf>

Olesia Dybovska

VERBALIZATION OF GENDER STEREOTYPES IN CHILDREN'S LITERATURE (on the base of tales «Panna kvitiv» of V. Shevchuk)

The article deals with the problems of gender stereotypes in children's literature. The main literature which disturbs the problem of gender identification, the organization of gender education, gender aspects of socialization of children is analyzed. The terminology system based on different sources is presented. It consists of such concepts: «gender», «gender role», «gender stereotypes», «sexism», «gender identification». The concepts of «femininity», «masculinity» and «androgynies» are determined too. Different theories of forming the gender stereotypes are examined. According to the problems of article the gender stereotypes are shared in view of their nature and the period functioning in the language. That's why they are divided into traditional stereotypes (purpose of man and woman; nomination «strong sex», «weak sex»), new stereotypes (are based on present realities; the passion of woman to shopping, the fanatic pursuit for fashion) and actualized stereotypes (the relationships between man and woman; the lexical pairs male — female, prince — princess).

The groups of destructive stereotypes were examined too. There were analyzed their negative effects in personal development of children. Verbalization strategy of gender stereotypes were defined on the base of tales «Panna kvitiv» of V. Shevchuk.

Books are the agents of influence in the socialization. That's why text and pictures in children's literature presents differences between the sexes for children. Usually books have many gender stereotypes.

I. S. Kon highlights three meaning of the terms «masculinity» and «femininity». The first meaning interpretes terms «masculinity» and «femininity» as a complex of behavioral and mental features and properties which are typical for the both sexes. The second meaning explains presented terms as an element

of symbol culture. And the third meaning presents system of prescriptions which applies to displays of masculinity and femininity.

An actually for the process of gender identification of children considers the collection of fairy tales «Panna kvitiv» of V. Shevchuk. This book published in 1990. Characters in author's works are interesting and multifaceted. There are samples of femininity and masculinity characters in the tales.

According to examined groups of destructive stereotypes there were chosen episodes from novels presented meeting of main heroes with such gender stereotypes:

- there is standardized idea about the models of behavior and character traits which correspond to concepts of «male» and «female»;
- own interests and submissions of collective and own outside sex opinion are not important;
- gender stereotypes reproduced long time are marking in life and art of both types of gender;
- unlawful acts belong to the private sphere of life and that's why they are ignored;
- results of one's social expectations about some sex are forming social approved style of behavior.

The collection of tales «Panna kvitiv» is a sample of tales for girls and about girls. They were inspirers and co-authors of that book. That's why heroes in fairytales are mostly female. But they are original, conscious personalities. Within gender discourse these personalities can be named as representatives of androgyny.

Keywords: *gender, gender stereotypes, femininity, masculinity, children's literature.*
